

Л. М. Крот

**ПРО РОЛЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ФОРМУВАННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДРІБНИХ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ
(початок ХХ ст.)**

У статті висвітлюється діяльність земських установ Лівобережної України, спрямована на підтримку дрібних сільськогосподарських товариств. Розглядаються питання співпраці органів місцевого самоврядування з кооперативами даного типу.

В сучасній Україні суттєвою проблемою залишається співпраця місцевих органів влади з малим і середнім бізнесом. Нині фермерські господарства потребують не тільки доступних кредитів, а й державної підтримки. Вона повинна мати цілеспрямований характер. Важливе місце в ній має посідати пропаганда сільськогосподарських знань. Дедалі більше набуває актуальності проблема створення кооперативів господарсько-просвітницького характеру. При цьому її розв'язанню може сприяти позитивний досвід минулого. Створені в середині 60-х років XIX ст. повітові та губернські земства відіграли помітну роль у розвитку регіональної економіки. Завдяки їхній підтримці і сприянню розвивався кооперативний рух на селі. Значне місце в ньому посідали дрібні сільськогосподарські товариства, які об'єднували тисячі селян. Це були кооперативи особливого типу: крім комерційної діяльності, займались активною пропагандою сільськогосподарських знань.

Проблему співпраці органів місцевого самоврядування з дрібними сільськогосподарськими товариствами досліджували ще в дореволюційні часи такі діячі земств, як Т. Зінченко, Ю. Соколовський [7], П. Гавстевич [1], С. Мазлах [6]. У радянській історичній науці це питання майже не вивчалось (через те, що, як вважалося, дрібні сільськогосподарські товариства підтримували лише заможних селян, так званих куркулів). Нині в Україні увага до діяльності кооперативів такого типу поступово зростає. Про це свідчать, наприклад, праці аграрників-істориків М. Якименка [20], А. Пантелеймоненка [11] та ін.

Метою статті є висвітлення ролі земств Лівобережної України в організації, формуванні та підтримці дрібних сільськогосподарських товариств. Для її реалізації автором залучено різноманітні джерела: звіти повітових та губернських земств, статистичні щорічники, матеріали періодичної преси тощо.

© Л. М. Крот, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

У другій половині 60-х років XIX ст. в ході реформи місцевого самоврядування були створені повітові та губернські земства. До їх функцій входило облаштування шляхів, створення медичних та освітніх закладів, сприяння економічному розвитку регіонів. У схемі земської агрономічної організації помітне місце відводилося дрібним сільськогосподарським товариствам. За своїм статутом вони являли собою кооперативи просвітницького характеру; разом з тим вони займалися також і комерційною діяльністю. Дрібні сільськогосподарські товариства, об'єднуючи землеробів, зацікавлених у розвитку свого господарства, ставили за мету сприяти селянам у поліпшенні врожайності їх полів за допомогою запровадження нової техніки та використання мінеральних добрив, більш досконаліх методів обробітку ґрунту, застосування сівозміни. Значну увагу такі кооперативи приділяли розвитку тваринництва шляхом організації пунктів розпліднення племінної худоби. Одночасно великого значення вони надавали пропаганді сільськогосподарських знань (шляхом організації бесід та читань, проведення місячних чи двотижневих курсів тощо). Важливою складовою практичної діяльності товариств були такі заходи, як створення прокатних станцій, злучних пунктів, показових полів і т. д.

Перші сільськогосподарські товариства розглядуваного типу виникають в Лівобережній Україні на рубежі XIX-XX ст. (на Чернігівщині – в 1897 р., на Полтавщині – в 1902 р.). Всього, за даними 1912 р., у Полтавській губернії функціонувало 282 таких товариств (практично в кожній волості) [16, с. 202], в Чернігівській – 72 [1, с. 5], у Харківській губернії – 87 [18].

Таким чином, в усіх трьох губерніях інтенсивне зростання дрібних сільськогосподарських товариств припадає на перше десятиріччя XX ст. І це не випадково. Бо саме в цей час уряд та місцеві органи самоврядування стали вбачати в них осередки, через які можна впливати на населення.

Щодо цього досить характерними є такі дані з 254 дрібних сільськогосподарських товариств Полтавської губернії, що надали відомості про своїх засновників, 102 (40,2%) були відкриті агрономами. Трохи меншу ініціативу виявили хлібороби: з 254 товариств ними були відкриті 74 (29,1%). Потім за кількістю ініціаторів відкриття дрібних сільськогосподарських товариств йшли землевласники – 32 (або 12,6%). Колективна ініціатива виявлена у 5 випадках. На частку решти груп ініціаторів припадає 41 товариство (16,1%). Все це свідчить про те, що практично половина рільничих сільськогосподарських товариств у Полтавській губернії була відкрита завдяки зусиллям земських діячів. Тільки при сприянні земських агрономів у Золотоніському повіті з'явилося 10 сільськогосподарських товариств (з 19), у Переяславському – 10 (з 23), у Кременчуцькому – 9 (з 20) [6, с. 5].

В Полтавській губернії на 1 січня 1911 р. дрібні сільськогосподарські товариства об'єднували 0,3% сільського населення, на 1 січня 1912 р. –

0,4%, на 1 січня 1913 р. – 0,68%. Коливання по повітах становили від 0,23% в Прилуцькому і до 1,1% в Гадяцькому [15, с. 204]. Отже, навіть у Полтавській губернії сільськогосподарські товариства охоплювали досить невелику частину селян. Незважаючи на це, сама поява цих форм господарювання мала прогресивне значення.

У складі рад товариств приблизно 69% становили дрібні землевласники, а решту 31% – сільська інтелігенція, в тому числі земські працівники. Однак земські діячі користувалися в них значним впливом.

Відповідальним моментом у роботі ради товариства було обрання його секретаря. Справа в тому, що в багатьох випадках він фактично ставав своєрідним «рушієм» кооперативу, душею його ради. І тому від вдалого вибору людини на цю посаду залежала і подальша діяльність всього товариства. Враховуючи цю обставину, земські збори Кременчуцького повіту в 1906 р. прийняли постанову про виділення щорічної субсидії дрібним сільськогосподарським товариствам на утримання секретаря (по 360 руб.). При цьому вони порушували клопотання перед губернським земством про асигнування половини цієї суми з останнього бюджету [13, с. 64-65].

Згодом було прийнято рішення, згідно з яким витрати на розвиток, діяльність і утримання секретарів дрібних сільськогосподарських товариств повітові та Полтавське губернське земства несуть порівно. Зазвичай кожне дрібне сільськогосподарське товариство отримувало в перший рік своєї діяльності 400 руб., а в наступні роки – по 200 руб. земської субсидії, причому половину цих коштів виділяло губернське земство. Крім того, в окремих повітах (Костянтиноградському, Кременчуцькому і Хорольському) дрібні сільськогосподарські товариства одержували від земства субсидії на утримання секретарів. Розмір субсидій коливався від 300 до 600 руб., причому половина цих коштів надавалася губернським земством. Протягом 7 років (1904-1910) губернські і повітові земства Полтавської губернії видали дрібним сільськогосподарським товариствам 211366 руб. субсидій, причому в 1904 р. (перший рік асигнувань в цьому напрямку) було відпущено всього 3900 руб., в 1905 р. – 14300 руб., в 1906 р. – 22840 руб., в 1907 р. – 20735 руб., в 1908 р. – 32886 руб., в 1909 р. – 47574 руб. і на 1910 р. внесено до кошторису 69151 руб. [3, с. 59]. За той же період губернському і 10 повітовим товариствам було відпущено земством 138000 руб.

Таким чином, у бюджеті кооперативів розглядуваного типу субсидії відігравали доволі значну роль. В Полтавській губернії на 1913 р. вони склали 20% всього доходу сільськогосподарських товариств. Надавали субсидії головним чином повітовими і губернськими земствами (частка останніх становила 93% від всієї суми субсидій); приблизно 4% припадало на Департамент землеробства і 3% – на благодійні кошти від громадських організацій та окремих громадян [16, с. 210]. Отже, найбільшу підтримку рільничим сільськогосподарським товариствам надавали саме земства.

Ці кошти використовувалися на утримання секретарів із сільськогосподарською освітою, на розвиток діяльності сільськогосподарських товариств, утримання навчальних майстерень, племінних тварин, на організацію виставок, сільськогосподарських курсів та бібліотек. Окремо виділялися кошти на передплату періодичних видань.

У Чернігівській губернії земські установи також приходили на допомогу сільськогосподарським товариствам. Так, у Козелецькому повіті вона виявлялася в тому, що кожному щойно відкритому товариству видавалася допомога в сумі 100 руб. Крім того, за їх клопотаннями виділялися додаткові кошти. Управа відкривала кредити також на непередбачені потреби – в межах 150 руб. на кожне товариство. Повітове земство сприяло відкриттю сільськогосподарських складів машин та знарядь при кооперативах [17, с. 128].

Сприяння Ніжинського повітового земства дрібним сільськогосподарським товариствам виявлялось як у грошовій допомозі, так і в активній участі повітового агронома в їх діяльності. На організацію виставок товариства отримали 250 руб. Повітовий агроном організував проведення сільськогосподарських читань та бесід, визначав спільно з радами товариств чергові завдання їхньої діяльності тощо [17, с. 129].

Різні клопотання дрібних сільськогосподарських товариств розглядали повітові економічні ради. Час від часу питання щодо фінансування дрібних сільськогосподарських товариств піднімалися на повітових земських зборах. Так, Ніжинське земство обговорювало в 1910 р. проблему надання товариствам субсидій. Веркiєвське сільськогосподарське товариство просило допомоги на агро-культурно-просвітницькі заходи, а також на будівництво приміщення для знарядь та машин, що видаються в тимчасове користування; Монастирищенське – на оренду приміщення і на організацію показових полів; Заудайське – на облаштування навчальної майстерні. Враховуючи ці клопотання, повітові земські збори ухвалили постанову: 1) Надати допомогу сільськогосподарським товариствам в таких розмірах: Ніжинському – 600 руб. (200 руб. від повітового земства і 400 руб. від губернського земства); Веркiєвському – 300 руб. (100 руб. і 200 руб.); Монастирищенському – 300 руб. (100 руб. і 200 руб.); Заудайському – 300 руб. (100 руб. і 200 руб.); 2) Клопотатися перед губернським земством про прийняття на себе витрат по видачі допомоги в розмірі 1000 руб., згідно приведеного розкладу [9, с. 140].

У 1912 р. губернські та повітові земства Чернігівської губернії виділили на розвиток та діяльність кооперативів розглядуваного типу 16000 руб. [8, с. 21].

У Полтавській губернії сума асигнувань з боку земств на потреби дрібних сільськогосподарських товариств склала 90 тис. руб. Їм було передано в користування майна (головним чином знарядь праці для прокатних пунктів і племінних тварин) на 89 тис. руб. [8, с. 21]. Найбільше коштів виділяли Костянтиноградське, Миргородське та Гадяцьке земства.

Доволі значну частку в їхніх витратах займали субсидії від губернського земства.

Більша частина коштів, які повітові і губернські земства спрямовували на підтримку сільськогосподарських товариств, йшли на загальний розвиток кооперативів, а також на утримання їх секретарів. Практично половина земських установ цими статтями й обмежувала фінансування своїх дрібних сільськогосподарських товариств. Дещо вагомішою була допомога Гадяцького повітового земства: воно постійно виділяло кошти на розвиток тваринництва, утримання сільськогосподарських бібліотек, організацію виставок.

В 1915 р. Полтавське губернське земство виділило на утримання сільськогосподарських товариств 45735 руб., в 1916 р. – 45135 руб. [14, с. 18].

Звичайно, допомога, яку надавали земства дрібним сільськогосподарським товариствам не забезпечувала розв'язання всіх їхніх проблем, однак вона давала їм шанс на існування. Далі багато залежало від місцевого агронома, та й від самих селян. Від того, наскільки вони могли успішно вести комерційну діяльність, ефективно використовувати надані їм кошти взагалі.

Отже, завдяки спільним зусиллям губернського і повітових земств дрібні сільськогосподарські товариства набули на Лівобережній Україні більш-менш значного поширення. Вони (товариства) відіграли позитивну роль у справі розповсюдження сільськогосподарських знань серед населення, організації допомоги селянам у збуті продукції, придбання землеробських знарядь через склади, прокатні пункти тощо.

Нинішній стан справ в аграрному секторі економіки України потребує, на думку автора, активного сприяння органів місцевого самоврядування у розв'язанні проблем сільського виробника. Вони повинні приділяти більше уваги пропаганді передових методів сільськогосподарського виробництва, підтримувати його модернізацію. Реформи владних структур на місцях, створення територіальних громад насамперед мають бути спрямовані на заохочення малого і середнього бізнесу в аграрній галузі. Варто змінити саме ставлення влади до землеробів. Органи місцевого самоврядування повинні стати партнерами підприємців. Адже майбутнє України залежить від села, яке протягом всієї нашої історії відіграло першорядну роль в її поступальному розвитку.

В статье освещается деятельность земских учреждений Левобережной Украины, направленная на поддержку мелких сельскохозяйственных обществ. Рассматриваются вопросы сотрудничества органов местного самоуправления с кооперативами данного типа.

1. *Гавстевич П.* Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии // Земский сборник Чернигов. губ. – 1915. – Вып. 2. – 150 с.
2. *Задолженность* сельских обществ по казенным земским и мирским окладным сборам и в продовольственные капиталы: из обследования 1893 г. о сел. обществах 46-ти губерний Европ. России. – С.-Петербург, 1894. – 143 с.
3. *Земская хроника* // Земский сборник Чернигов. губ. – 1910. – № 10. – С. 57-62.
4. *Зіновчук В. В.* Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – Вид. 2-е. – К.: Логос, 1996. – 222 с.
5. *История* кооперативного руху: Підруч. для кооп. вузів / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук [та ін.]. – Львів: Ін-т українознав. НАНУ, 1995. – 412 с.
6. *Мазлах С.* Мелкие сельскохозяйственные общества в 1913 г. // Полтав. агроном. изв. – 1916. – № 5-6. – С. 1-36.
7. *Малорайонные* сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Сост. Т. Зинченко / Под ред. Ю. Соколовского. – Полтава, 1915. – 320 + 155 + 24 с.
8. *Морачевский В. В.* Краткие сведения о сельскохозяйственной деятельности земств в 1912 г. – Петроград, 1915. – 44 + 28 с.
9. *Нежинское собрание* // Земский сборник Чернигов. губ. – 1910. – № 12. – С. 136-152.
10. *Отчет* управы за 1914 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. – Кременчуг, 1915. – 547 с.
11. *Пантелеймоненко А. О.* Сільськогосподарські товариства і приватне посередництво наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 31-32 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2000. – С. 115-121.
12. *Рындзюнский П. Г.* К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже ХІХ-ХХ вв. // Социально-экономическое развитие Росии: Сб. стат. к 100-летию со дня рожд. Н. М. Дружинина / Отв. ред. С. Л. Тихвинский. – М.: Наука, 1986. – С. 155-172.
13. *Систематический* сборник постановлений Кременчугского земства (1899-1909). – Кременчуг, 1910. – 180 + 11 с.
14. *Сметы* Полтавского губернского земства на экономические и сельскохозяйственные мероприятия // Полтав. агроном. изв. – 1916. – № 2. – С. 1-19.
15. *Статистический* ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 г. – Полтава, 1915. – 254 + 131 с.
16. *Статистический* справочник по Полтавской губернии на 1915 г. – Вып. VIII. – Полтава, 1915. – 238 с.
17. *Экономические* мероприятия уездных земств Черниговской губернии в 1907 г. // Земский сборник Чернигов. губ. – 1909. – № 3. – С. 120-167.
18. *Южно-Русская* сельскохозяйственная газета. – 1913. – № 33. – 2 авг.
19. *Якименко М. А.* Економічні основи переселенського руху селян України в період капіталізму // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 23 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 55-60.
20. *Якименко М.* Становлення селянського фермерського господарства // Укр. істор. журн. – 1996. – № 1. – С. 3-15.

Одержано 22.12.2006.